

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

EXTRA VERKIEZINGSBERICHT 2023

» BRAM GEURKINK, EMILY MILTENBURG EN JOSJE DEN RIDDER

Inhoudsopgave

Belangrijkste bevindingen.....	3
Ten geleide.....	4
1 Stemming: pessimistisch over de richting van het land, negatief over de politiek	5
2 De publieke agenda: wat er speelt en wat een nieuw kabinet moet doen.....	8
3 Per thema: waar gaat het over volgens burgers?	12
Thema 1: Functioneren van de politiek.....	12
Thema 2: Stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen	15
Thema 3: Immigratie	16
Thema 4: Klimaat en stikstof	17
Thema 5: Het tekort aan betaalbare woningen.....	17
Thema 6: Publieke sector: goed en toegankelijk onderwijs en zorg.....	18
Thema 7: Veiligheid	19
4 Slot: hoge verwachtingen van een nieuw kabinet, weinig vertrouwen	20
Literatuur.....	22
Bijlage A.....	23
Verantwoording.....	30

Belangrijkste bevindingen

Negatieve stemming over Nederlandse samenleving en politiek

Voor de val van het kabinet-Rutte IV was de publieke stemming negatief. Een meerderheid van de Nederlanders was somber over de richting waarheen Nederland zich ontwikkelt (51%) en ontevreden over de politiek in Den Haag (59%). Slechts 42% geeft een voldoende voor vertrouwen aan de Tweede Kamer en aan de regering. Ook na de val van het kabinet bleef het vertrouwen in de politiek laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. De belangrijkste reden voor die negatieve stemming is dat mensen een opeenstapeling van maatschappelijke problemen zien, en vinden dat de politiek deze niet oplost.

Burgers verwachten dat nieuw kabinet problemen oplost en publieke sector op peil houdt

Kenmerkend voor de afgelopen periode is dat de publieke opinie niet gedomineerd wordt door een of twee belangrijke zorgpunten, maar door een heel scala aan zorgen. Veelgenoemde problemen zijn het ervaren disfunctioneren van de politiek, te grote inkomensverschillen en toename van armoede, te veel immigratie, het tekort aan betaalbare woningen, de manier van samenleven (intolerantie, gebrek aan saamhorigheid), en te veel of juist te weinig aandacht voor klimaat en stikstof. Naast het aanpakken van de problemen op deze gebieden, verwachten mensen ook dat een nieuw kabinet zorgt voor een goede staat van de gezondheidszorg, onderwijs en veiligheid.

Hoge verwachtingen van een nieuw kabinet, maar weinig hoop dat er echt iets verandert

De (landelijke) politiek zelf is voor velen een bron van zorg en mensen verwachten ook op dit gebied verbeteringen van een nieuw kabinet. Daarbij gaat het ten eerste om het daadkrachtig aanpakken van problemen, en ten tweede om het beter luisteren naar wat mensen willen. In focusgroepen in september zijn deelnemers niet hoopvol dat er met een nieuw kabinet echt iets gaat veranderen. Er zijn zorgen over problemen die dankzij de verkiezingen nog langer blijven liggen, over het gebrek aan ervaring van nieuwe politici bij nieuwe verkiezingen en over een moeilijke formatie vanwege het grote aantal partijen.

Ten geleide

In aanloop naar de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2023 brengt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in dit extra verkiezingsbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) de publieke stemming in Nederland in kaart. In dit bericht presenteren we onze meest recente cijfers over de stemming in Nederland en kijken we wat Nederlanders verwachten van een nieuw kabinet. Dat doen we op basis van de langlopende enquête Nederland in Beeld (NIB, gegevens zijn verzameld tot en met juni 2023), aanvullend onderzoek in het LISS-panel (*Longitudinal Internet studies for the Social Sciences*) in augustus en vier focusgroepen in september (zie voor meer informatie de verantwoording). In de reguliere publicatie van Burgerperspectieven 2023 | 3 (verschijningsdatum eind december) zullen we ontwikkelingen in de Nederlandse publieke opinie uitgebreider duiden en bespreken.

We beginnen met een schets van de opinie-context: de negatieve stemming over de richting van het land en de politiek die Nederland sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 domineert (sectie 1). Vervolgens kijken we op welke terreinen en thema's burgers politieke aandacht willen in een volgende kabinetsperiode (sectie 2) en lopen we die thema's kort langs (sectie 3). We sluiten af met een analyse op wat dit zou kunnen betekenen voor de verkiezingscampagne en de periode na de verkiezingen (sectie 4).

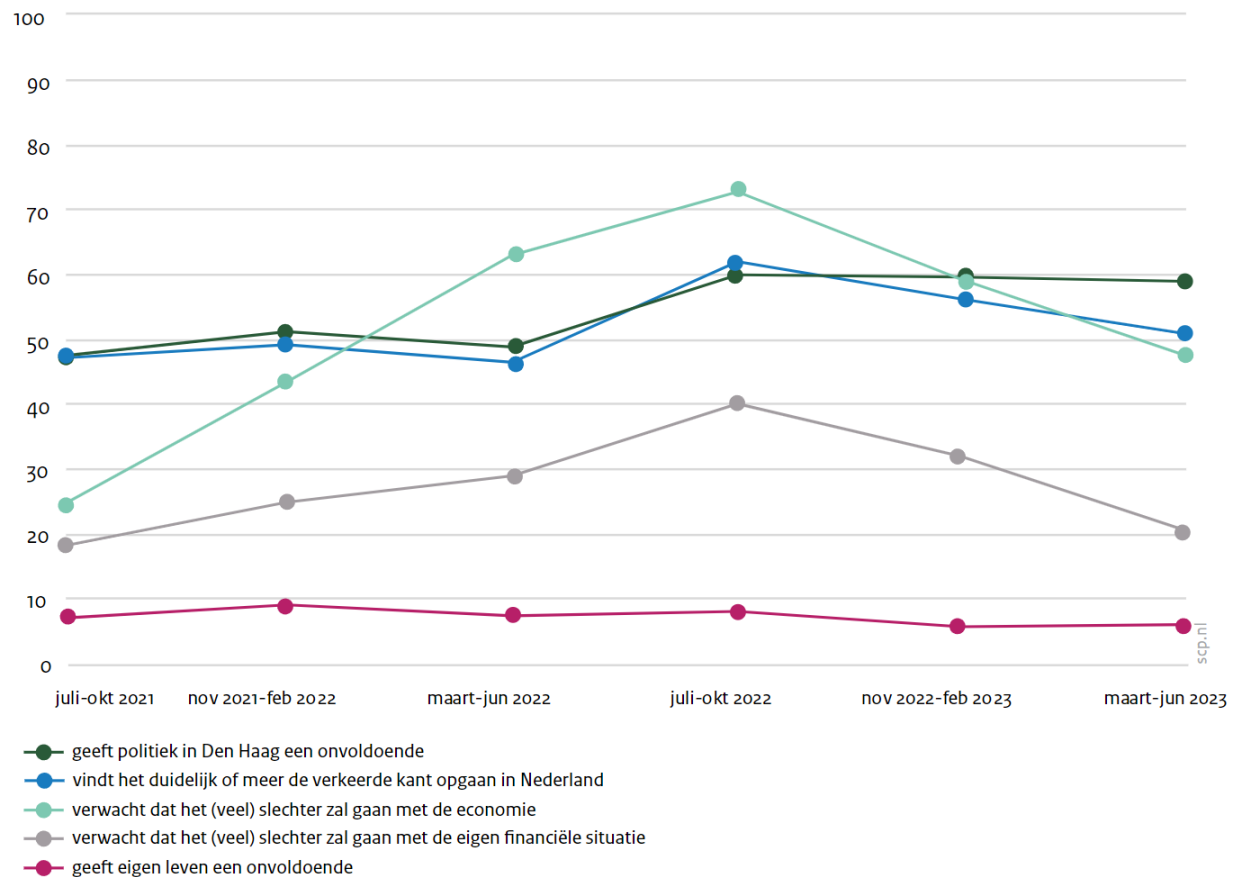
1 Stemming: pessimistisch over de richting van het land, negatief over de politiek

Aan de vooravond van de val van het kabinet-Rutte IV is de publieke stemming negatief. In het voorjaar van 2023 vindt de grootste groep Nederlanders (51%) het (duidelijk) de verkeerde kant opgaan met Nederland (zie figuur 1.1). Bijna de helft (48%) verwacht in het voorjaar van 2023 dat het slechter gaat met de economie. 20% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie. De stemming over de richting van het land en de economie is iets minder negatief dan in 2022 en in de winter van 2023 (vgl. COB 2023 | 2: 8).

Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering blijft laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. 42% geeft een voldoende voor vertrouwen aan de Tweede Kamer en 42% aan de regering (zie figuur 1.2). Ook de mensen die voldoende geven voor vertrouwen zijn kritisch over de politiek en politici, ook zij noemen vooral dingen die niet goed gaan (zie COB 2023 | 2: 20; zie verderop). De meerderheid (66%) is wel (redelijk) tevreden met het functioneren van de democratie. De gegevens in figuur 1.2 lopen tot en met juni 2023 – voor de val van het kabinet-Rutte IV dus. Uit de aanvullende LISS-meting van augustus 2023 blijkt dat het vertrouwen in de politiek ook na die val laag blijft.

De reden voor deze negatieve stemming over het land en de politiek is dat mensen veel maatschappelijke uitdagingen zien en vinden dat de politiek deze niet oplost (zie COB 2023 | 2: 18-21). De opstelling en het functioneren van de politiek zelf is daarmee ook onderdeel van het probleem, zo vinden velen. Hierna bespreken we over welke maatschappelijke problemen mensen zich dan vooral zorgen maken, maar eerst gaan we na waar mensen wel tevreden over zijn.

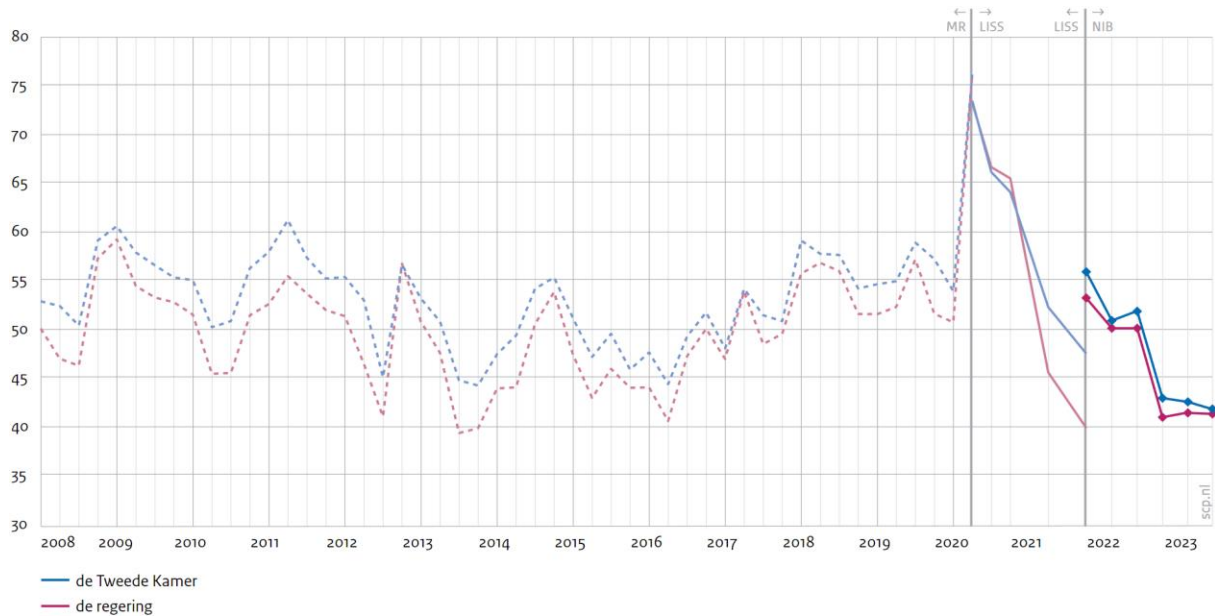
Figuur 1.1 Ontwikkeling stemming over het land^a onvrede over de politiek in Den Haag^b verwachtingen over de economie en de eigen financiële situatie^c en onvrede over het eigen leven^d, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-voorjaar 2023 (in procenten)

- a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het (duidelijk of iets meer) de verkeerde kant opgaat op de vraag 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' op een schaal die loopt van 1 (duidelijk de verkeerde kant op) tot 5 (duidelijk de goede kant op).
- b Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de politiek in Den Haag?'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.
- c Vermeld is het aandeel dat aangeeft te verwachten dat het slechter of veel slechter gaat met de Nederlandse economie / de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- d Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met het leven dat u nu leidt'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-juni 2023

Figuur 1.2 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-voorjaar 2023 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1 (geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2023

Tevreden met zorg, hulpvaardigheid, goede economie en eigen leven

Mensen die het (duidelijk) de goede kant vinden opgaan met Nederland (21%), wijzen op de kwaliteit van de medische zorg, de onderlinge hulpvaardigheid en het hoge welvaartsniveau in Nederland. Deze thema's komen de afgelopen jaren consequent naar voren als we mensen vragen naar de sterke punten van Nederland (vgl. COB 2023 | 2: 14, zie tabel A.1 in bijlage A).

Ook vinden mensen het een goede zaak dat thema's die zij belangrijk vinden aandacht krijgen in het publieke en politieke debat (zoals klimaat, stikstof of energie, zie COB 2023 | 2). Zowel in open antwoorden in de enquête als in de focusgroepen zeggen mensen dat ze vinden dat we het in Nederland goed hebben, in vergelijking met andere landen. In de enquête geeft 68% van de Nederlanders de economie een voldoende, de eigen financiële situatie krijgt van 88% een voldoende. Nederlanders geven hun eigen leven gemiddeld een rapportcijfer 7,7, 6% geeft het eigen leven een onvoldoende.

2 De publieke agenda: wat er speelt en wat een nieuw kabinet moet doen

Veel mensen kennen de overheid grote verantwoordelijkheid toe voor het aanpakken van grote maatschappelijke problemen (vgl. Wagemans en Peters 2023) en zien de nationale overheid als de bestuurslaag met de meeste invloed op hun dagelijks leven (Den Ridder en Dekker 2023: 31). Een van de verklaringen voor de relatief hoge opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen, is dan ook het beeld dat de politiek in Den Haag belangrijk is.

Er leven hoge verwachtingen en we willen deze graag in kaart brengen. We hebben geprobeerd te achterhalen wat burgers verwachten van een nieuw kabinet en wat ze op de politieke agenda zouden willen hebben, en daarvoor drie manieren gebruikt. Ten eerste door te vragen wat zij zien als de belangrijkste maatschappelijke problemen van Nederland en ten tweede naar hun verwachtingen van een nieuw kabinet zijn (beide open vragen). Ook hebben we hen achttien beleidsterreinen voorgelegd en gevraagd of een nieuw kabinet daar wat hen betreft meer of minder geld aan zou moeten uitgeven.

Problemen, verwachtingen en begrotingsprioriteiten: zeven thema's voor de politiek

Als we de uitkomsten van die drie vragen op een rij zetten (zie figuur 2.1, figuur 2.2 en tabel 2.1) zien we één onderwerp waarover veel mensen zich zorgen maken maar waarvoor ze niet primair naar de politiek kijken: de manier waarop we in Nederland met elkaar samenleven. Verder zijn er zeven thema's voor de politieke agenda uit de resultaten af te leiden. Deze thema's zijn: 1) het disfunctioneren van de politiek; 2) stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen; 3) immigratie; 4) klimaat en stikstof; 5) het tekort aan betaalbare woningen; 6) goede en betaalbare zorg en onderwijs en 7) veiligheid. Hierna leggen we uit hoe we op basis van de drie vragen over problemen, prioriteiten en begrotingsposten komen tot deze zeven thema's.

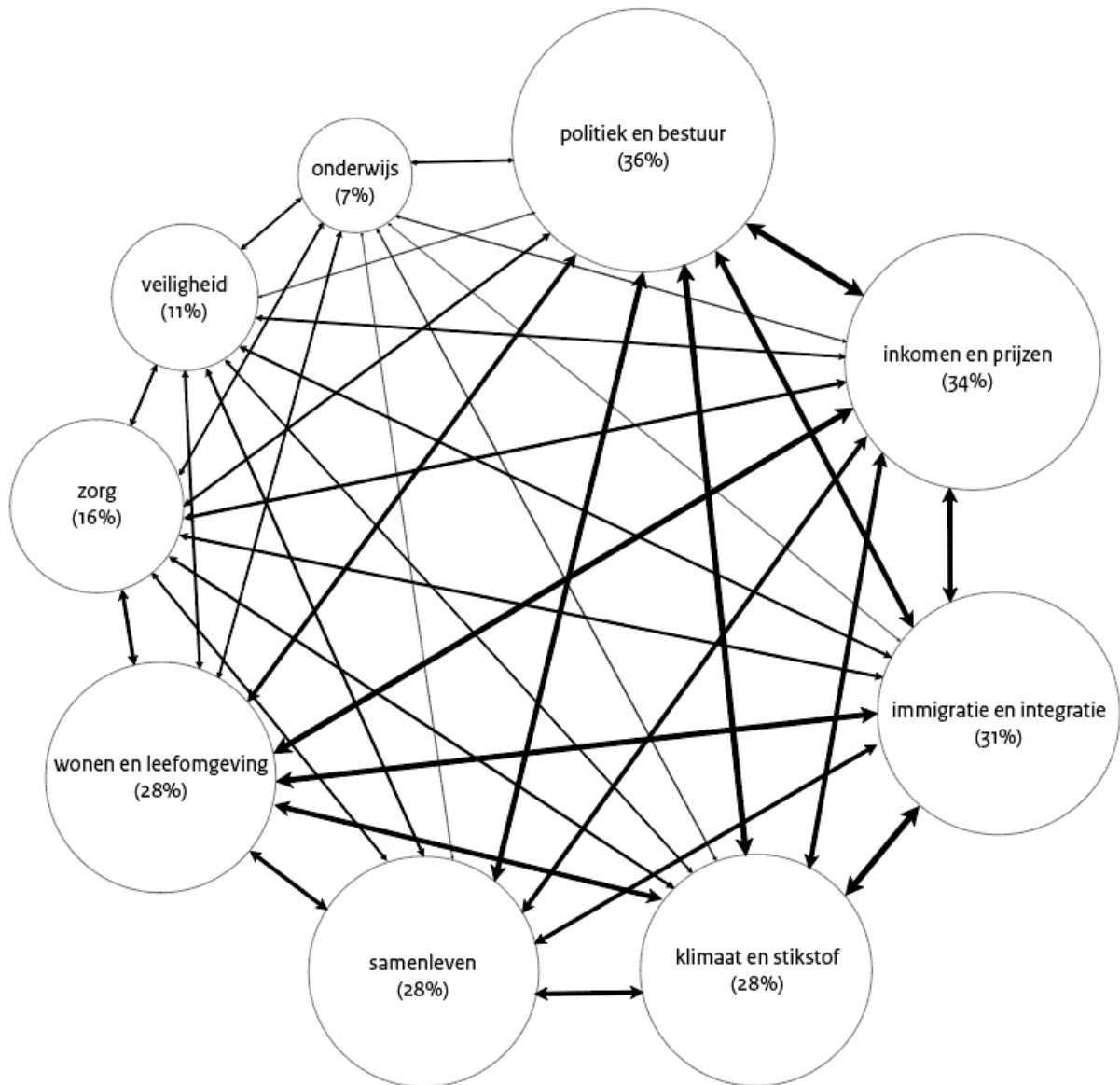
Als we mensen vragen wat zij belangrijke maatschappelijke problemen vinden, zijn er zes veelgenoemde thema's: politiek, inkomen, immigratie, klimaat, samenleven en wonen (zie figuur 2.1 en tabel A.2 in bijlage A).¹ De bezorgdheid over deze onderwerpen is niet nieuw en zagen we in eerdere COB-berichten ook (vgl. COB 2023 | 2: 12-13). We hebben dit onderzocht door middel van een open vraag waarin mensen maximaal vijf problemen kunnen noemen. 13% van de mensen noemt geen enkel probleem, 11% benoemt één punt van zorg en 76% noemt meerdere problemen. In figuur 2.1 is met pijlen weergegeven welke zorgen vaak in combinatie met elkaar voorkomen. Hoe dikker de pijl, des te vaker mensen deze zorgen in samenhang noemen. In dit figuur vallen twee dingen op. Ten eerste dat sommige problemen wat vaker in samenhang voorkomen, zoals wonen/inkomen en wonen/immigratie of politiek/klimaat-stikstof. Ten tweede valt op dat er veel dikke pijlen staan: alle vaak genoemde zorgen komen in combinatie met elkaar voor. Die samenhang tussen maatschappelijke zorgen zien we ook terug als we vragen waarom men vindt dat het de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland. Mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, noemen meestal een hele rij met problemen (vgl. COB 2023 | 2: 9). Hier volgen enkele voorbeelden van respondenten ter illustratie:

'Er wordt weinig naar de mensen geluisterd, er is woningnood bij het Nederlandse volk en de asielzoekers krijgen voorrang op een huis. Dan nog niet te spreken over de hoge kosten zoals: boodschappen, zorg, energie, wat niet meer te betalen is. Onze Nederlandse cultuur wordt ten onrechte veranderd, en mijn dochter groeit nooit op zoals ik ben opgegroeid. Dan heb ik nog niet gesproken over het geweld onder de jongeren, die strenger moet worden aangepakt door de wet. De politiek dringt ons dingen op zoals de LHBTIQ+ cultuur. Mensen moeten zelf weten wat ze doen, en iedereen zijn eigen mening laten hebben.' (vrouw, 32 jaar, vmbo)

¹ Zorgen over de internationale situatie, zoals de oorlog in Oekraïne, worden in de open vragen niet vaak genoemd. Dat komt mede omdat we mensen vragen naar maatschappelijke problemen in Nederland – waardoor de focus op nationale ontwikkelingen ligt.

‘Politiek kan grote maatschappelijke problemen duidelijk niet op een juiste manier aanpakken. Voorbeelden: Gaswinning Groningen, toeslagenaffaire, stikstofprobleem, woningnood, asielbeleid, jeugdzorg, toenemende armoede, klimaatverandering.’ (man, 37 jaar, hbo)

Figuur 2.1 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, voorjaar 2023 (percentage dat het probleem noemt)^a

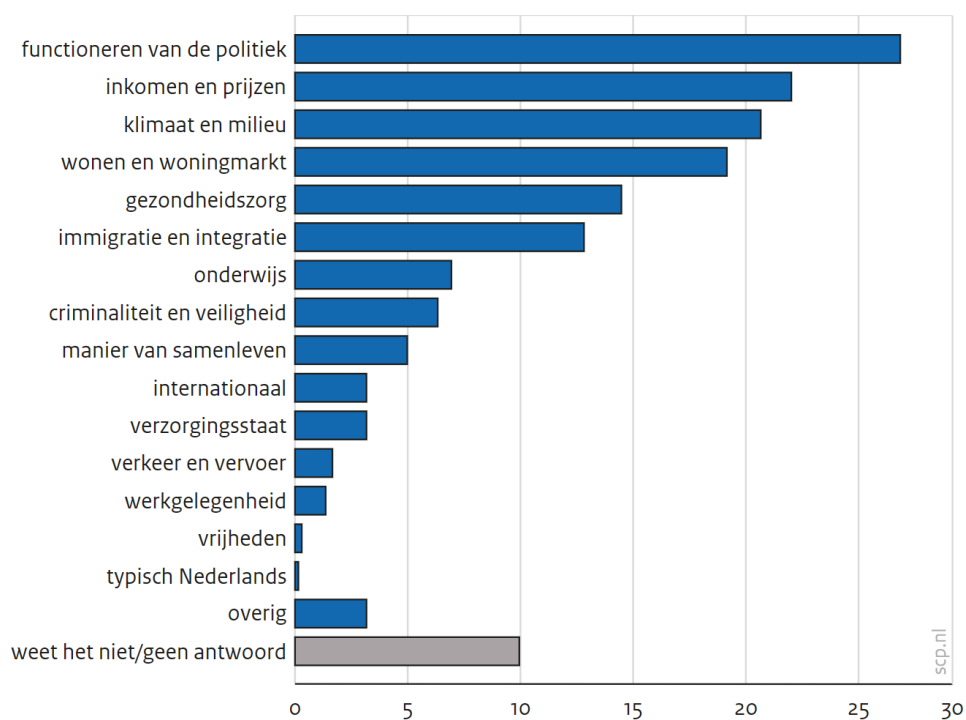

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De oppervlakte van de cirkels is gebaseerd op het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie, de dikte van de pijlen is afhankelijk van het percentage van de mensen dat het meeste genoemde thema noemt in combinatie met het minder genoemde thema (bijv. van de mensen die politiek en bestuur noemen noemt 36% ook inkomen en prijzen, en 7% ook onderwijs, daardoor verschillen de pijlen van dikte). Mensen kunnen maximaal vijf problemen opschrijven. In het voorjaar van 2023 noemt 87% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,4 problemen. Het noemen van meerdere problemen gebeurt door alle groepen in de samenleving, hoewel hbo- en wo-opgeleiden wel iets vaker dan mensen met enkel basisonderwijs of een vmbo-opleiding een of meerdere problemen noemen (zie tabel A.3 in bijlage A).

Bron: NIB maart-juni 2023

Vragen we mensen om in hun eigen woorden aan te geven wat ze de belangrijkste taak voor een nieuw kabinet vinden, dan zien we dat mensen in grote lijnen dezelfde onderwerpen noemen – met twee uitzonderingen (zie figuur 2.2). Een eerste verschil is dat mensen de manier waarop we samenleven wel vaak noemen als maatschappelijk probleem, maar niet noemen als prioriteit voor een nieuw kabinet. Dat zagen we ook in eerdere COB-berichten waarin we naar de politieke agenda vroegen (zie o.a. COB 2021 | 2: 45). Mensen zien de manier van samenleven dus niet primair als politiek onderwerp, maar iets wat een bredere maatschappelijke oorzaak heeft en waar we dus ook met iedereen in de samenleving iets aan zouden moeten doen. Een tweede verschil is dat de gezondheids- en ouderenzorg niet in de top zes staat van meest genoemde maatschappelijke problemen, maar wel vaak wordt genoemd als prioriteit voor een nieuw kabinet.

Figuur 2.2 Prioriteiten voor een nieuw kabinet volgens burgers, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten)^a

a Vraagstelling: ‘Wat vindt u de belangrijkste taak voor een nieuw kabinet? Op welk probleem of welke doelstelling zou het zich vooral moeten richten? Kortom: wat zou u een nieuw kabinet mee willen geven?’. In totaal hebben 666 respondenten deze vraag voorgelegd gekregen, waarvan 69 mensen (10%) er geen antwoord op hebben gegeven of aangeven het niet te weten. De overige antwoorden zijn gecategoriseerd naar verschillende onderwerpen. Ondanks dat er naar de belangrijkste taak is gevraagd, geven sommige mensen meerdere onderwerpen aan en daarmee leverde de codering 1045 gecategoriseerde antwoorden op. Weergegeven is het aantal onderwerpen gedeeld door het aantal respondenten.

Bron: LISS augustus 2023

De vraag waar een nieuw kabinet meer of minder geld aan moet uitgeven bevestigt dit beeld (zie tabel 2.1). Het functioneren van de politiek en de manier van samenleven zijn niet als begrotingsposten aan mensen voorgelegd omdat het niet om afgebakende beleidsterreinen gaat die op de begroting staan, dus die thema’s ontbreken hier. Ook hier zien we dat het verbeteren van de gezondheids- en ouderenzorg hoog op de lijst staat met terreinen waarvan men vindt dat de overheid er meer geld aan zou moeten uitgeven. Ook het verbeteren van onderwijs en de veiligheid op straat worden hier veel genoemd als prioriteit, terwijl deze thema’s minder vaak werden genoemd als maatschappelijke problemen. Andere veelgenoemde prioriteiten komen wel terug bij de vraag naar problemen: het aanpakken van het woningtekort en het bestrijden van de armoede.

Deze zogenoemde begrotingsvraag geeft ook inzicht in de beleidsterreinen waar mensen *minder* geld aan zouden willen uitgeven. Dit zijn er vijf: het bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen, het stimuleren van kunst en cultuur, het verbeteren van de asielopvang, bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing en het verbeteren van de integratie van minderheden.² Dat er zorgen zijn over immigratie en de asielopvang, betekent dus niet dat mensen vinden dat de regering meer geld zou moeten besteden aan asielopvang. Dat kan komen omdat ze andere oplossingen zien, zoals het verminderen van de immigratie.

Tabel 2.1 Prioriteiten voor een nieuw kabinet, bevolking van 18+, 2023 (in procenten)^a

	veel minder geld	minder geld	zoals nu	meer geld	veel meer geld	ik weet het niet	nettosteun ^b
aanpakken van het tekort aan woningen	1	2	13	49	30	6	76
verbeteren van de (gezondheids)zorg	0	1	19	48	28	5	75
bestrijden van armoede in Nederland	0	2	20	52	20	5	69
verbeteren van het onderwijs	1	1	22	52	19	6	69
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	2	26	51	15	6	63
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	1	5	35	41	11	7	46
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	1	2	42	39	8	8	44
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	0	4	48	32	8	7	35
stimuleren onderzoek en technologie	1	7	44	33	6	9	31
vergroten van de werkgelegenheid	2	11	40	34	5	7	27
aanpakken van milieuproblemen en klimaatverandering	8	16	23	31	14	8	20
verbeteren van het dierenwelzijn	4	12	51	19	7	7	9
verminderen van de staatsschuld	3	14	50	15	3	15	1
verbeteren van de integratie van minderheden	9	18	42	20	2	10	-5
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	8	20	42	17	2	11	-10
verbeteren van de asielopvang	16	22	29	23	3	8	-12
stimuleren van kunst en cultuur	10	26	45	11	2	6	-23
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	14	27	39	12	1	8	-27
gemiddelde	4	11	35	32	10	8	27

a Vraagstelling: 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?' De verschillende doeleinden zijn in willekeurige volgorde gepresenteerd.

b De nettosteun is % mensen dat (veel) meer geld voor doeleinde wil - % mensen dat (veel minder) geld wil toekennen aan doeleinde. De categorieën tellen door afrondingsverschillen niet altijd exact op tot de nettosteun.

Bron: LISS augustus 2023

² Tot 2020 namen we in het COB regelmatig een soortgelijke begrotingsvraag op. De posten waaraan mensen meer of juist minder geld willen besteden, zijn in grote lijnen hetzelfde (zie COB 2020 | 4: 46). Bovenaan de lijst is werkgelegenheid in 2023 minder belangrijk dan eind 2020. Het aanpakken van het woontekort namen we in die eerdere metingen niet op. Het aandeel dat minder geld wil uitgeven aan internationale militaire missies is in 2023 aanzienlijk lager dan eind 2020.

3 Per thema: waar gaat het over volgens burgers?

Veel mensen verwachten en hopen dat een nieuw kabinet de door hen gesignaleerde maatschappelijke problemen oplost én de publieke sector (zorg, onderwijs) op peil houdt. Na bovenstaande bespreking op hoofdlijnen staan we hierna wat uitgebreider stil bij maatschappelijke thema's die volgens Nederlanders hoog op de publieke en politieke agenda staan. We beschrijven waarover mensen zich zorgen maken en laten zien welke groepsverschillen er zijn in zorgen, problemen en prioriteiten (zie ook tabellen A2-A6 in bijlage A; COB 2023 | 2: 12).

Thema 1: Functioneren van de politiek

We zagen hiervoor dat de politiek voor veel mensen een bron van zorg is en dat ze het verbeteren van het functioneren van de politiek het vaakst wordt genoemd als taak van een nieuw kabinet. De redenen die mensen noemen voor hun onvrede over de politiek gaan zowel over wat de politiek (niet) bereikt als over de manier waarop politici handelen (vgl. COB 2022 | 2: 37-41; COB 2023 | 2: 17-22). Veel mensen verwijten politici dat ze problemen niet willen of kunnen oplossen, te veel met zichzelf bezig zijn en te weinig luisteren naar gewone mensen. Ook na de val van het kabinet-Rutte IV, tijdens de LISS-meting van augustus, blijven deze zorgen over de politiek overheersen.

Hoewel sommigen zeggen het goed te vinden dat minister-president Mark Rutte vertrekt, zorgt de val van het kabinet ook voor onvrede. Het zorgt voor meer stilstand, vinden respondenten. In de focusgroepen in september zien we deze dubbelheid ook: de deelnemers vinden het tijd voor een nieuw begin, maar hekelen het feit dat dit nodig is. De zorgen over de politiek worden breed gedeeld, al zien we wel verschillen tussen groepen. Zo is het vertrouwen in de politiek onder aanhangers van BBB en PVV/FvD/JA21 en niet-stemmers lager dan gemiddeld. Ook mensen met enkel basisonderwijs of een vmbo-opleiding hebben minder vertrouwen.

Verwachting: problemen oplossen, vertrouwen herstellen en luisteren

Deze zorgen over wat de politiek bereikt en hoe ze dat doet, zien we ook terug als we mensen vragen wat ze van een nieuw kabinet verwachten. Mensen geven onder andere aan dat politici meer zouden moeten weten wat er onder burgers leeft en het vertrouwen van burgers moeten herstellen. Ook willen ze dat de politiek meer daadkracht toont en problemen niet op de lange baan schuift. Een aantal respondenten verwijst daarbij expliciet naar het toeslagenschandaal en de schadeafhandeling in Groningen als gevolg van de gaswinning.

Daarnaast geven enkelen aan dat er een langetermijnvisie nodig is. Anderen geven aan dat er meer eerlijkheid en openheid nodig is, en dat stabiliteit en eenheid tussen partijen van belang is. Sommigen benoemen dat er te veel politieke partijen zijn en de versplintering in de Kamer te groot is. Mensen gaan ook in op de toon van het politiek debat; politici zouden respectvoller met elkaar moeten omgaan en meer over de inhoud moeten praten.

'Ze moeten zich vooral richten op een betere samenwerking. Het is gewoonweg verschrikkelijk hoe ze met elkaar omgaan en hoe ze tegen elkaar tekeer gaan. Dat is dan onze regering met voorbeeldfunctie...' (vrouw, 62 jaar, havo/vwo)

'Vertrouwen terug winnen van de kiezers. Doortastend optreden en keuzes maken waar bij het verantwoordelijke kabinet kan uitleggen aan het volk waarom die keuze gemaakt is. Soms doet keuzes maken pijn, maar die pijn is altijd uit te leggen.' (man, 34 jaar, hbo)

'Het grotere verhaal vertellen waar Nederland over een aantal jaren staat en hoe het er dan uit ziet en waarom dus maatregelen worden genomen. Die maatregelen dus in perspectief van het grotere verhaal plaatsen zodat mensen kunnen duiden waarom er wat gebeurt.' (man, 65 jaar, hbo)

Betere omgangsvormen en meer transparantie; verdeeld over visie en dichtgetimmerd regeerakkoord

Naast de open vraag over wat mensen van een nieuw kabinet verwachten, hebben we ook enkele gesloten vragen gesteld over politieke omgangsvormen en de opstelling van een nieuw kabinet. Hier gaat het dus niet over *wat* het kabinet zou moeten doen op bepaalde inhoudelijke thema's (dat bespreken we verderop), maar meer over *hoe* dat dan gedaan moet worden. We vroegen mensen hoe ze aankijken tegen kwesties die ook in open antwoorden vaak worden genoemd: het al dan niet uitdragen van een langetermijnvisie, de mate waarin afspraken in een regeerakkoord vooraf moeten worden vastgelegd, omgangsvormen van politici en de noodzaak voor transparantie bij besluitvorming (zie figuur 3.1 voor vraagstellingen).

Na de val van het kabinet-Rutte IV in juli 2023, pleitten diverse wetenschappers en commentatoren voor een langetermijnvisie. Politieke partijen zouden voor de verkiezingen duidelijk moeten maken waar ze met Nederland heen willen (zie COB 2023 | 2: 35). Hiervoor zagen we dat respondenten in hun open antwoorden ook voor 'een groot verhaal' pleiten. Toch geeft niet iedereen prioriteit aan 'het ontwikkelen van een langetermijnvisie' (zie figuur 3.1). Als we mensen vragen te kiezen tussen de positie dat een langetermijnvisie belangrijk is en de positie dat het belangrijk is om pragmatisch in te spelen op de problemen die op dat moment spelen, neigt 41% naar die eerste positie (score 1-4) en 28% naar de tweede (score 7-10). 7% weet het niet, en 24% neemt een middenpositie in. Dat mensen kiezen voor het pragmatisch oplossen van problemen, betekent natuurlijk niet automatisch dat ze een langetermijnvisie niet belangrijk vinden – maar geconfronteerd met een keuze tussen deze twee vinden ze pragmatisme blijkbaar belangrijker.

We hadden niet de gelegenheid om door te praten met mensen over wat zij onder een langetermijnvisie verstaan. Gaat het mensen primair om het laten zien waar partijen op langere termijn heen willen met Nederland, of ook om het 'grote verhaal', een samenhangende ideologie of wereldbeeld die zowel een visie op lange termijn als keuzes op de korte termijn zou kunnen structureren. Hbo- of wo-opgeleiden, aanhangers van GroenLinks-PvdA en D66 en mensen met veel politiek vertrouwen vinden een langetermijnvisie vaker belangrijk (zie tabel A.7 in bijlage A). Het pragmatisch inspelen op problemen van het moment wordt juist belangrijker gevonden door aanhangers van PVV/FvD/JA21 en mensen met laag politiek vertrouwen.³

Na de verkiezingen in maart 2021 werd er veel gediscussieerd over de vraag hoe er een andere bestuurscultuur tot stand zou kunnen komen. Informatuur Herman Tjeenk Willink gaf aan te willen afzien van een 'dichtgetimmerd regeerakkoord' om het debat vrijer te laten zijn (NOS 2021). Als we mensen hier in aanloop naar de nieuwe verkiezingen een stelling over voorleggen, zien we vooral verdeeldheid. Een kwart (24%) heeft in meer of mindere mate een voorkeur voor het volledig vastleggen van afspraken in een regeerakkoord (positie 1-4), terwijl 33% er meer naar neigt dat de regeringspartijen zelf een afweging moeten kunnen maken (positie 7-10). Maar het blijkt ook een ingewikkelde vraag te zijn: 13% geeft aan het niet te weten.

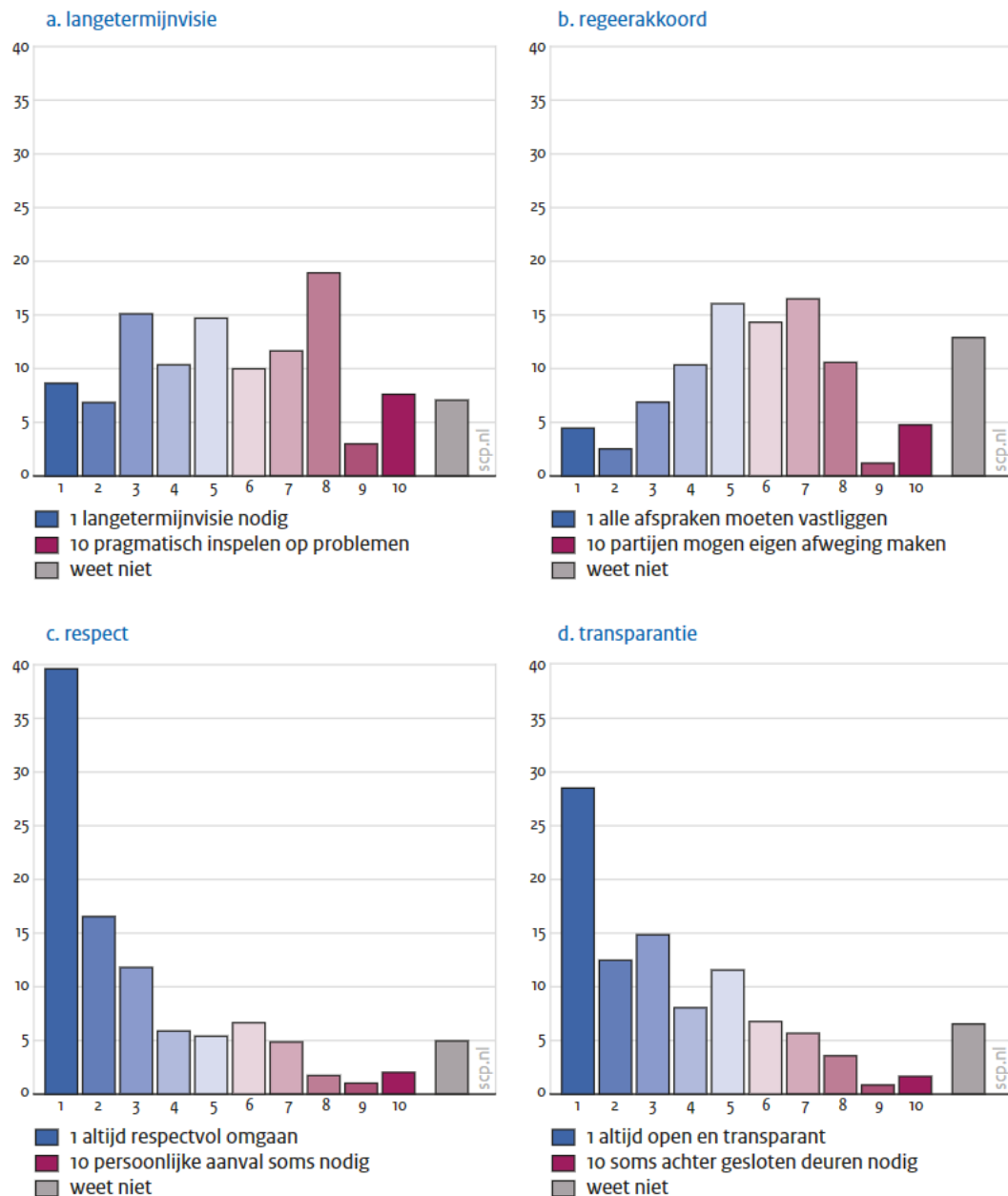
Een veelgehoorde klacht over politiek Den Haag gaat over de 'achterkamertjespolitiek', waarbij besluiten buiten het zicht van openbaar debat worden genomen. Als we mensen naar hun visie op besluitvorming vragen heeft de grootste groep (68%) vooral een voorkeur voor transparantie (positie 1-4). 12% neigt er meer naar dat besluiten soms achter gesloten deuren genomen moeten worden (positie 7-10).

Een tweede klacht betreft de ruwe omgangsvormen in de politiek. De verharding van het politieke debat noemen veel mensen als reden voor politieke onvrede, maar ook als maatschappelijk probleem. Ze vinden dat er te veel op de persoon en niet genoeg op de bal wordt gespeeld. Dat gebrek aan respect in de politieke arena is problematisch, omdat volksvertegenwoordigers volgens hen een voorbeeldfunctie hebben (COB 2022 | 2: 34). Het verrast dan ook niet dat driekwart van de

³ Dit zijn stemintenties gedurende het veldwerk (augustus 2023, LISS). Dat betekent dat de partij Nieuw Sociaal Contract van Pieter Omtzigt (die 19 augustus werd opgericht) niet kan worden meegenomen (zie verder de Verantwoording).

mensen (74%) van mening zijn dat politici altijd respectvol met elkaar moeten omgaan ondanks politieke verschillen (positie 1-4). 1 op de 10 vindt een persoonlijk aanval soms nodig (positie 7-10).

Figuur 3.1 Verwachtingen over nieuwe bestuurscultuur, bevolking van 18+, augustus 2023
(in procenten)^{a, b, c, d}

- a Vraagstelling: ‘Sommige mensen vinden dat een kabinet vooral een langetermijnvisie moet hebben op waar Nederland naar toe gaat (bij cijfer 1). Anderen vinden dat een kabinet vooral pragmatisch moet kunnen inspelen op de problemen van het moment (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?’
- b Vraagstelling: ‘Sommige mensen vinden dat in een regeerakkoord alle afspraken tussen de regeringspartijen op alle thema’s al volledig moeten vastliggen om een stabiele coalitie te vormen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat er binnen een regeerakkoord ruimte moet zijn voor regeringspartijen om op bepaalde thema’s een eigen afweging te maken (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?’
- c Vraagstelling: ‘Sommige mensen vinden dat politici altijd respectvol met elkaar moeten omgaan ondanks politieke verschillen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het soms nodig is voor politici om elkaar persoonlijk aan te vallen om hun doel te bereiken (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?’
- d Vraagstelling: ‘Sommige mensen vinden dat politieke besluiten altijd open en transparant moeten worden genomen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat om tot goede besluiten te komen het soms nodig is om deze achter gesloten deuren te nemen (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?’

Bron: LISS augustus 2023

Hoop op verbetering? Niet echt

Voor de val van het kabinet-Rutte IV was de onvrede over de politiek groot. Sommige respondenten zeiden expliciet dat het beter zou zijn als minister-president Rutte zou opstappen. Dat is inmiddels gebeurd. En niet alleen hij stelt zich niet meer verkiesbaar, ook andere leden van het kabinet zoals de ministers Wopke Hoekstra (Buitenlandse Zaken) en Sigrid Kaag (Financiën) doen dat niet. Hiervoor zagen we dat mensen graag willen dat met nieuwe verkiezingen en een nieuw kabinet er ook veranderingen komen in de politiek-bestuurlijke cultuur. Toch lijken de deelnemers van de focusgroepen in september niet echt hoopvol dat er ook echt iets gaat veranderen.

De naderende verkiezingen roepen dubbele gevoelens op. Enerzijds vindt men het goed dat Rutte weggaat en andere partijen een kans krijgen. Er moet 'eerst gewoon puingeruimd' worden volgens een man uit Rotterdam. Anderzijds zijn er ook zorgen, omdat men vreest dat er nóg langer weinig gedaan gaat worden aan de grote maatschappelijke problemen. En de verkiezingen zelf zijn ook niet gemakkelijk: veel deelnemers vinden dat er te veel politieke partijen zijn en vinden het lastig om een keuze te maken.

'We komen net van de stembus', zegt een vrouw die aangeeft deze keer niet te willen gaan stemmen. Sommigen hebben hun hoop gevestigd op Pieter Omtzigt, en dat hij in staat kan zijn om de overheid rechtvaardiger kan maken, maar echt veel enthousiasme voor nieuwe verkiezingen en vertrouwen in een nieuw kabinet is er niet. Van de hoop op verandering – waar na de val van het kabinet in augustus melding van werd gemaakt in de parlementaire pers – is in deze focusgroepen weinig te merken (vgl. Aharouay 2023).

Thema 2: Stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen

Een veelgenoemde maatschappelijke zorg in het voorjaar van 2023 gaat over inkomen en prijzen: alles wordt duurder (energie, boodschappen, zorgkosten), armoede neemt toe, en er zijn (toenemende) verschillen tussen arm en rijk (zie tabel A.2 in bijlage A). Dit thema staat – naast de politiek – al meer dan een jaar bovenin de lijst van maatschappelijk problemen. In augustus en september was dit het dominante thema in de ontluikende verkiezingscampagne onder de term 'bestaanszekerheid' (De Haan 2023). Een term die tot voor kort door Nederlanders overigens niet werd gebruikt om hun zorgen over dit thema te beschrijven.⁴

Overigens lijken deze zorgen over inkomen en prijzen voor veel mensen vooral over anderen te gaan. Een minderheid van 20% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie. 88% geeft een voldoende voor tevredenheid de eigen financiële situatie. Over de economie is 68% voldoende tevreden en de grootste groep (48%) verwacht dat het slechter zal gaan met de economie. De verwachtingen van de economische en eigen financiële situatie werden iets minder negatief vergeleken met de winter van 2022/2023.⁵

Dat mensen negatiever oordelen over de economische situatie en toekomst van anderen of het land als geheel dan over de eigen financiële situatie en toekomst komt enerzijds doordat mensen hun eigen situatie altijd positiever beoordelen (Scholte 2022), maar het lijkt ook te maken te hebben met de aard van de zorgen over bestaanszekerheid. De zorgen over dit thema komen niet bij iedereen voort uit directe zorgen over hun eigen situatie.⁶ In de enquête en focusgroepen geeft een deel van de mensen aan het tot nu toe prima te redden. Ze horen in de media veel nieuws over

⁴ De kans is groot dat dit gaat veranderen. Tot en met juni valt de term in onze enquête Nederland in Beeld helemaal niet, maar in de focusgroepen in september gebruiken deelnemers het woord 'bestaanszekerheid' wel om hun zorgen over inkomen onder woorden te brengen.

⁵ Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) rapporteerde in het najaar van 2022 een historisch lage stand in het consumentenvertrouwen. Dit verbetert langzaam weer, al ligt het consumentenvertrouwen in september 2023 nog ver onder het gemiddelde over de afgelopen twintig jaar (CBS 2023).

⁶ Dit is een gemiddeld beeld, er zijn tussen inkomens- en opleidingsgroepen wel verschillen in zorgen over hun eigen financiële situatie en hoe men daarover spreekt (COB 2023 | 2: 16). Mensen met een opleiding tot en met vmbo verwachten vaker dat de inflatie en stijgende energieprijzen hun essentiële uitgaven bemoeilijken. Mbo, hbo- en wo-opgeleiden geven aan dat inflatie hen raakt omdat ze minder geld overhouden voor o.a. uitjes of om te sparen (COB 2022 | 2: 16-21).

stijgende armoede en mensen die moeite hebben om rond te komen, en vinden het onwenselijk dat er in Nederland armoede voorkomt en grote inkomensverschillen zijn. 68% is het eens met de stelling dat de inkomensverschillen in Nederland te groot zijn (13% is het hiermee oneens). Het bestrijden van armoede wordt door 72% genoemd als begrotingspost waaraan een nieuw kabinet meer geld moet uitgeven (zie tabel 2.1).

Hoewel een meerderheid van de Nederlanders vindt dat er meer geld moet naar armoedebestrijding, vinden 55-plussers en mensen met een hbo- of wo-opleiding dat minder vaak. Ook noemen 55-plussers dit thema relatief minder vaak als nationaal probleem (zie tabel A.3 in bijlage A). Mensen die aangeven GroenLinks-PvdA te willen stemmen vinden vaker dat er meer geld naar armoedebestrijding moet, terwijl aanhangers van de VVD dat minder vaak vinden. Voor aanhangers van CDA/CU, GroenLinks-PvdA en PvdD/SP staat armoedebestrijding bovenaan hun prioriteitenlijst. Het investeren in meer werkgelegenheid is vooral onder mensen met enkel basisonderwijs of een vmbo-opleiding prioriteit.

Thema 3: Immigratie

Zorgen over immigratie worden sinds de asielopvangcrisis tijdens de zomer 2022 vaak genoemd als maatschappelijk probleem. In 2023 gaan de meeste zorgen over de komst van (te veel) asielzoekers. In 2016 waren er – door de oorlog in Syrië – ook veel zorgen over immigratie en onderzochten we de zorgen over de komst en opvang van vluchtelingen uitgebreider (zie COB 2016 | 2). Mensen maakten een onderscheid tussen vluchtelingen voor oorlog of onderdrukking en economische vluchtelingen. Over die eerste groep oordeelden ze milder dan over de tweede (COB 2016 | 2: 32-53). We zagen toen bij veel mensen een worsteling: ondanks een ervaren morele plicht bij velen om vluchtelingen toe te laten en fatsoenlijk op te vangen, maakten veel mensen zich ook zorgen, bijvoorbeeld over de hoeveelheid vluchtelingen en de vrees dat komst van vluchtelingen ten koste zou gaan van sociale voorzieningen voor Nederlanders.

Deze worsteling en zorgen zien we in 2023 ook. Sommige mensen geven expliciet aan dat een klein land als Nederland deze mate van immigratie niet aan kan. Ook maken ze zich zorgen over de opvang en huisvesting van asielzoekers en andere immigranten. Ze verbinden deze zorgen over immigratie aan de problemen op de woningmarkt: de komst van migranten en asielzoekers zien ze als een van de oorzaken van het tekort aan betaalbare woningen (zie COB 2023 | 1: 39).

Nederlanders zijn iets negatiever geworden over de komst van meer vluchtelingen. In de winter van 2022/2023 vond 61% dat Nederland niet meer vluchtelingen zou moeten opnemen, dat was 53% in de winter 2021/2022.⁷ De grootste verschillen in het oordeel over het opnemen van vluchtelingen zien we op basis van partijvoorkeur (zie COB 2023 | 2: 28). Aanhangers van BBB en PVV/FvD/JA21 gaven in de winter 2022/2023 vaker dan kiezers van andere partijen aan het oneens te zijn met het opnemen van meer vluchtelingen, in mindere mate geldt dat ook aanhangers van de VVD. Aanhangers van D66 en GroenLinks-PvdA zijn het hier juist minder vaak mee oneens.

Naast zorgen over de komst van immigranten zijn er ook mensen die zich vooral zorgen maken over het tekort aan opvangplekken en de manier waarop Nederland asielzoekers opvangt. Ook zijn er mensen die hun zorgen uitspreken over racisme en discriminatie van minderheden in Nederland. In het voorjaar van 2023 is 55% het eens met de stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor de samenleving (19% is het daarmee oneens). Tussen de (na)zomer van 2021 en het voorjaar van 2023 deden zich hierin geen verschuivingen voor. Over de aanwezigheid van immigranten zijn mensen iets negatiever geworden: 37% zegt het prettiger te vinden als er minder immigranten in Nederland zouden wonen, 37% is het met deze stelling oneens. Dat was in het voorjaar van 2022 nog respectievelijk 28% en 44%.

Bij de verwachtingen voor een nieuw kabinet zien we de verdeeldheid over de komst van asielzoekers ook terug. Een deel van de respondenten geeft aan een restrictiever asielbeleid en

⁷ Deze vraag is niet voorgelegd in het voorjaar van 2023.

versoberde opvang te willen, anderen pleiten voor een humaner asielbeleid en betere asielopvang. Bij de vraag of er meer of minder geld moet gaan naar het verbeteren van de integratie van minderheden en het verbeteren van de asielopvang bestaan er aanzienlijke verschillen tussen groepen in Nederland. Mensen met een hbo- of wo-opleiding willen méér geld voor deze thema's, terwijl mensen met een andere opleiding juist vinden dat er minder geld naar toe moet. En we zien ook grote verschillen naar partijvoorkeur. Aanhangers van D66 willen meer geld voor asielopvang en aanhangers van GroenLinks-PvdA daarnaast ook voor integratie, terwijl aanhangers van VVD, BBB en vooral PVV/FvD/JA21 vinden dat er minder geld moet worden besteed aan beide beleidsdossiers. Deze laatste groep vindt ook vaker dat immigratie een maatschappelijk probleem is (zie tabel A.3 in bijlage A).

Thema 4: Klimaat en stikstof

Klimaat en milieu worden door 28% van de Nederlanders genoemd als domeinen van belangrijke maatschappelijke problemen. De onderliggende zorgen bij dit thema zijn heel divers. Naast stikstof, het klimaat en milieu gaat het ook over het oplossen van de problemen in Groningen veroorzaakt door de gaswinning. Uit de antwoorden blijkt duidelijk dat sommige Nederlanders het stikstof- en klimaatbeleid overdreven vinden, terwijl anderen juist vinden dat het beleid niet ver of snel genoeg gaat. Zorgen over het landbouwbeleid worden ook regelmatig genoemd bij zorgen over de economie (zie tabel A.2 in bijlage A, zorgen over 'industrie, ondernemingen en landbouw'). De mensen die deze zorgen uiten hebben voornamelijk sympathie voor en zorgen over hoe boeren worden behandeld. 69% van de Nederlanders vindt dat de mensheid snel in actie moet komen tegen klimaatverandering (13% is het daarmee oneens, 19% neemt een middenpositie in). In de winter van 2022/2023 gaf nog 74% aan dat er actie moet worden ondernomen en 24% maakt zich boos over aandacht voor het klimaat. In het voorjaar van 2023 is dat iets hoger: 29% geeft aan zich boos te maken over de aandacht voor het klimaat. Bijna de helft (48%) is het niet eens met de stelling 'Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn die opgelost moeten worden'. 23% neemt een middenpositie in.

Hoewel de meerderheid van de Nederlanders denkt dat klimaatverandering komt door de mens, de noodzaak ziet om in actie te komen en daar eerder meer dan minder geld aan wil besteden, zijn er flinke meningsverschillen over klimaatbeleid en de aanpak van milieuproblemen. Eerder zagen we al dat aanhangers van PVV/FvD/JA21 en BBB en niet-stemmers veel vaker vinden dat er te veel aandacht uitgaat naar het klimaat (COB 2023 | 2; Jacobs et al. 2021: 110). Vooral aanhangers van D66 en GroenLinks-PvdA vinden veel vaker dat meer geld naar de aanpak van klimaatverandering moet, terwijl aanhangers van PVV/FvD/JA21 en BBB vinden dat hier juist minder geld naar toe zou moeten (zie tabel A.5 in bijlage A). Nederlanders kijken voor oplossingen op dit thema wel naar de overheid, maar wat ze willen dat de overheid al dan niet doet is divers en komt lang niet altijd duidelijk naar voren. Sommigen geven aan dat kabinet meer moet doen tegen klimaatverandering ('het is nu of nooit'), anderen willen juist dat het beleid wordt teruggeschroefd ('minder klimaatgeneuzel'). Mensen kijken vooral naar de politiek voor concrete oplossingsrichtingen, maar enkelen doen ook zelf een voorstel. Zo noemen mensen bijvoorbeeld betaalbaar openbaar vervoer, het evenrediger verdelen van de lasten van klimaatmaatregelen tussen bedrijven en burgers en het scheppen van duidelijkheid voor boeren over de stikstofproblematiek als prioriteiten van een nieuw kabinet.

Thema 5: Het tekort aan betaalbare woningen

Sinds 2018 zien we 'wonen' steeds vaker terug als maatschappelijk probleem en plaatsen Nederlanders het tekort aan woningen steeds hoger op de politieke agenda (COB 2020 | 1). Nadat het thema door de coronacrisis tijdelijk wat minder op de voorgrond stond, scoort het sinds eind 2021 weer hoog in het nationale probleembesef. Ongeveer 3 op de 10 Nederlanders noemt wonen als een

van de belangrijkste problemen van Nederland. De zorgen gaan daarbij voor vrijwel iedereen over een tekort aan geschikte en betaalbare huur- en koopwoningen. Soms benoemen mensen expliciet de zorgen voor jongeren en starters op de woningmarkt die geen betaalbare woning kunnen vinden en daardoor het ouderlijk huis niet kunnen verlaten. Ook zijn er zorgen over ouderen en mensen die vanwege gezinsuitbreiding niet kunnen doorstromen naar passende woningen (COB 2023 | 1: 22).

De urgentie van het thema wonen staat voor veel mensen buiten kijf. Bij alle groepen wil een (ruime) meerderheid dat er meer geld gaat naar het aanpakken van het tekort aan woningen (zie tabel A.4 in bijlage A). Ook is er overeenstemming over de urgentie van het probleem (zie tabel A.3 in bijlage A), voor mensen met alle partijvoorkeuren staat dit thema in de top 5 van belangrijkste prioriteiten (zie tabel A.6 in bijlage A).

Zoals we hiervoor ook al zagen, brengen sommigen huisvestingsvraagstukken in verband met immigratie. Zij geven aan dat asielzoekers voorrang krijgen op de woningmarkt en daarmee de wooncrisis verergeren (of zelfs veroorzaken). Als mogelijke oplossing voor de wooncrisis en prioriteit voor een nieuw kabinet noemen sommigen dan ook het verminderen van het aantal asielzoekers.

Woningmarktexperts wijzen echter erop dat het woningtekort complex is en vele andere oorzaken kent, onder andere dat er weinig woningen zijn bijgebouwd (zie COB 2023 | 1: 22). Veel mensen geven dit ook als opdracht mee aan een nieuw kabinet: zorg voor de bouw van meer betaalbare en passende woningen. Het gaat ze dan met name om sociale huurwoningen voor starters en kleinere woningen voor ouderen. Een enkeling benoemt dat buitenlandse investeerders op de woningmarkt geweerd moeten worden.

Thema 6: Publieke sector: goed en toegankelijk onderwijs en zorg

De kwaliteit van de (met name de medische) zorg en het onderwijs zien mensen als sterke punten van Nederland. Over het algemeen zijn mensen dan ook tevreden met onderwijsniveau en de leraren. Ook zijn mensen te spreken over de kwaliteit van de medische zorg. Maar er zijn ook zorgen, op het gebied van onderwijs gaan die vaak over het leenstelsel en schulden bij studenten, het lerarentekort of meer algemeen de (afnemende) kwaliteit van het reken- en taalonderwijs.

De problemen die mensen noemen over de zorg gaan over de kosten van de zorg en de zorgverzekering en de kwaliteit van de jeugdzorg en ouderenzorg. In de groepsgesprekken in september uiten een paar gespreksdeelnemers een zorg die ook vaker terugkomt in de enquête: de kosten van de zorgverzekering zijn erg hoog, en als je dan een keer een medische behandeling nodig hebt of naar de tandarts moet, krijg je er alsnog een (hoge) rekening voor. Iemand zegt dat hij zo langzamerhand moet gaan kiezen of hij zijn auto APK laat keuren of dat hij naar de tandarts gaat. Andere zorgen over deze thema's gaan over het tekort aan personeel in de zorg en het onderwijs en (daarmee samenhangend) de hoge werkdruk. De mensen die gezondheidszorg noemen als maatschappelijk thema, noemen ook bovengemiddeld vaak het onderwijs als probleem.

Zorg en onderwijs zijn kerntaken van de overheid en dat lijken mensen ook zo te zien: beide thema's scoren hoog op de vraag naar prioriteiten voor een nieuw kabinet (zie figuur 2.1). Op de vraag op welke doelstelling het kabinet zich vooral moeten richten, noemen mensen onder andere het omlaag brengen van de hoge zorgkosten, verbeteren van het onderwijs, wegwerken van personeelstekorten in zowel zorg als onderwijs, en verhogen van salarissen in de gezondheidszorg en het verbeteren van de ouderenzorg.

76% van de respondenten wil (veel) meer uitgeven aan het verbeteren van de gezondheidszorg, 71% aan het verbeteren van het onderwijs. Daar staat tegenover dat slechts respectievelijk 1% en 2% wil dat er (veel) minder geld gaat naar deze thema's. Er bestaat dus redelijk veel consensus over het belang van investeren in het onderwijs en de zorg. Zorginvesteringen staan wel iets hoger op het prioriteitenlijstje van vrouwen dan van mannen, en hbo- en wo-opgeleiden vinden investeren in onderwijs relatief iets belangrijker. Er bestaan geen grote politieke verschillen op deze onderwerpen, voor aanhangers van alle partijen staan zowel investering in het onderwijs als in de gezondheidszorg in de top 5 prioriteiten (zie tabel A.6 in bijlage A).

Thema 7: Veiligheid

11% van de mensen ziet veiligheid en criminaliteit als maatschappelijk probleem. Hun zorgen gaan over toegenomen criminaliteit, vooral onder jongeren, en agressie en geweld, zoals tegen hulpverleners of rondom voetbalwedstrijden. Ook noemen mensen dat straffen te laag zijn en er te zacht wordt opgetreden. Het aanpakken van veiligheid op straat staat in de top vijf van prioriteiten in de begrotingsvraag (zie tabel 2.1). Ook vinden Nederlanders gemiddeld genomen dat er meer geld moet naar het bestrijden van terrorisme in Nederland. Deze prioriteit op het gebied van veiligheid leeft vooral bij 55-plussers en bij mensen met enkel basisonderwijs of een vmbo-opleiding. Ook is het een grotere prioriteit voor aanhangers van VVD en BBB, terwijl aanhangers van GroenLinks-PvdA het juist minder als prioriteit zien.

Omgangsvormen: geen politieke prioriteit, maar politiek kan goede voorbeeld geven

In de Troonrede sprak de koning over het 'maatschappelijk weefsel', bestaande uit verbinding en onderling vertrouwen, dat volgens hem blijvende aandacht en inzet van iedereen vraagt (Rijksoverheid 2023). Veel Nederlanders noemen saamhorigheid in hun nabije omgeving, de vrijgevigheid bij rampen en betrokkenheid bij elkaar als punt van trots (zie tabel A.2 in bijlage A, zie ook COB 2023 | 2: 17). Maar over dit thema bestaan ook veel zorgen. Het staat al jaren in de top vijf van maatschappelijke problemen.

Die zorgen gaan dan over discriminatie, intolerantie, weinig respect en onderling begrip, polarisatie, verharding in het debat en vervaging van normen en waarden. Mensen noemen de manier van samenleven niet als politieke prioriteit (zie figuur 2.2); ze houden de politiek niet primair verantwoordelijk voor het oplossen van deze zorgen. Toch staan omgangsvormen en de politiek voor mensen ook niet helemaal los van elkaar. Mensen denken bij polarisatie onder meer aan harde omgangsvormen die ze ook in de politiek waarnemen. Ze vinden dat politici een voorbeeldfunctie hebben of zouden kunnen hebben (zie ook COB 2022 | 2). We zagen hiervoor al dat de meeste mensen vinden dat politici altijd respectvol met elkaar moeten omgaan en op de bal in plaats van op de persoon moeten spelen (zie figuur 3.1).

4 Slot: hoge verwachtingen van een nieuw kabinet, weinig vertrouwen

Als we kijken naar de publieke stemming en de verwachtingen van een nieuw kabinet, dan vallen er twee dingen op. Ten eerste dat het publieke gemoed somber blijft, zowel in de periode voor als in de maanden na de val van het kabinet-Rutte IV. Ten tweede dat de zorgen en verwachtingen betrekking hebben op een groot aantal maatschappelijke thema's én op de politiek zelf.

Problemen oplossen, luisteren en eerlijk met elkaar omgaan

Het functioneren van de politiek speelt een hoofdrol in de stemming van mensen over het land: het meest genoemde maatschappelijk probleem is de politiek en het vertrouwen in de Tweede Kamer en regering is laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. De meerderheid van de Nederlanders vindt dat de politiek niet in staat is om grote maatschappelijke problemen op te lossen. Ook vindt bijna de helft dat politici niet daadkrachtig zijn in tijden van crisis (Van Noije et al. 2023). Of de nieuwe verkiezingen een *gamechanger* zullen zijn voor de sombere stemming is op dit moment niet te zeggen (zie ook COB 2022 | 2: 35-37) – maar afgaande op wat deelnemers in focusgroepen in september er over zeggen, is dat maar zeer de vraag (vgl. ook Aharouay 2023). Er is weinig enthousiasme te bespeuren over de aankomende verkiezingen of hoop op verbeteringen erna.

Uit eerder SCP-onderzoek in augustus 2022 bleek dat het voor het vertrouwen in de politiek en de legitimiteit van het politieke systeem als geheel belangrijk is dat de overheid resultaten boekt, en dat ze dit op een rechtvaardige en responsieve manier doet (Van Noije et al. 2023). Dat laatste houdt in dat de overheid kennis neemt van de wensen en belangen van burgers, deze afweegt en uitlegt waarom ze vervolgens bepaalde keuzes maakt. Een jaar later blijken die elementen voor burgers nog steeds heel belangrijk: mensen verwachten van een nieuw kabinet dat ze maatschappelijke problemen oplost, naar burgers luistert en eerlijk met mensen omgaat.

Eensgezindheid over problemen, maar niet over de oplossing ervan

Naast de zorgen over de politiek noemen burgers nog veel andere thema's waarover zij zich zorgen maken, en waarvoor ze naar de politiek kijken voor oplossingen. Het gaat dan om de stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen, de hoge immigratie en het tekort aan opvangplekken, klimaat en stikstof en het tekort aan betaalbare woningen. Naast het oplossen van deze problemen verwachten mensen daarnaast dat een nieuw kabinet zorgt voor betaalbare, toegankelijke en goede sociale voorzieningen zoals gezondheidszorg en onderwijs, en voor veiligheid op straat.

Hoewel groepen verschillen in hoe vaak ze bepaalde problemen noemen, zijn mensen het in grote lijnen eens over wat de belangrijkste problemen van Nederland zijn en over het onvermogen van de politiek om ze op te lossen. Op sommige thema's is er ook eensgezindheid over wat de politiek zou moeten bereiken: meer huizen, lagere prijzen, minder armoede, veiligheid op straat, goede en toegankelijke zorg en onderwijs. Op andere thema's zijn mensen minder eensgezind: sommigen willen de grenzen bijna helemaal dicht voor vluchtelingen, anderen willen selectiever zijn, terwijl weer anderen vinden dat Nederland mensen in nood moet opvangen en juist voorrang willen geven aan menswaardige opvang. Ook op het gebied van klimaat zien we verschillen: sommigen willen strenger klimaatbeleid voor industrie, bedrijven en burgers, anderen vinden dat de rekening toch vooral bij de industrie moet komen te liggen en weer anderen vinden dat er al te veel maatregelen worden genomen.

Over het *hoe* en de keuze tussen prioriteiten voor bepaalde thema's (bijvoorbeeld omdat er beperkt budget is) laten mensen zich in de open antwoorden en focusgroepen niet uit. Dat is deels omdat we in dit onderzoek kijken naar maatschappelijke problemen en politieke prioriteiten en mensen niet hebben gevraagd om oplossingen te bieden, en deels omdat mensen het ook niet goed weten. Wat we in de focusgroepen ook zagen (en in eerdere groepen ook) is dat mensen het inhoudelijke gesprek ook een beetje vermijden, uit vrees voor meningsverschillen. Het gesprek blijft steken bij de onderwerpen waarover men het eens is: dat er problemen zijn en de politiek niet functioneert. Daarna voelen mensen al snel aan dat er over onderwerpen als klimaat, stikstof,

immigratie of de coronamaatregelen in de periode 2020-2021 heel anders wordt gedacht en stukt het gesprek.

Verkiezingscampagnes en formatie: oplossingen, keuzes en verwachttingsmanagement

De verwachtingen van mensen over de politiek zijn hoog – maar tegelijkertijd laag. Mensen verlangen van de politiek en een nieuw kabinet dat ze iets doen aan het grote aantal problemen dat zij zien. Ze verwachten oplossingen, en dat politici bij het bedenken van die oplossingen naar burgers luisteren en hen eerlijk behandelen. Maar de hoop dat dit ook echt zal gebeuren is niet zo groot.

Mensen vinden dus dat het een taak van politici is om met antwoorden te komen voor maatschappelijke problemen. Verkiezingscampagnes en de formatie van een nieuw kabinet zijn goede momenten om dat te doen. Verkiezingscampagnes zijn een moment waarop politieke partijen hun prioriteiten en oplossingsrichtingen uiteen kunnen zetten, inhoudelijke verschillen en overeenkomsten tussen partijen duidelijk worden en partijen steun van kiezers vragen voor hun ideeën. Als partijen na de verkiezingen een nieuw kabinet vormen, vraagt dat om het samenbrengen van die ideeën, het stellen van prioriteiten en het maken van keuzes voor een nieuwe periode van vier jaar, vaak al met een blik op de jaren erna. Zeker in de formatie is voor kiezers een duidelijke uitleg van de gemaakte keuzes nodig, zodat zij snappen welke inhoudelijke en politieke afwegingen er gemaakt worden en waarom.

Gegeven de publieke opinie van hoge én lage verwachtingen, de eensgezindheid over problemen maar niet altijd over oplossingen en de verwachting dat het komende kabinet niet zonder meer de buidel kan trekken (zie ook het advies in Studiegroep Begrotingsruimte 2023), is enig verwachttingsmanagement in de campagne en formatie geen overbodige luxe (vgl. ook Raad van State 2023). Partijen en politici zouden naast ideeën ook kunnen laten weten waar hun prioriteiten liggen als er niet genoeg geld is om alles te doen, of waar de grenzen liggen van wat de nationale overheid kan bereiken.

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

Aharouay, L. (2023). Die ene optimist is de uitzondering in een somber land. In: NRC, 19 september 2023.

CBS (2023). Vertrouwen consumenten fractie minder negatief in september. Geraadpleegd 13 oktober 2023 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/38/vertrouwen-consumenten-fractie-minder-negatief-in-september/>.

Haan, M. de (2023). Opeens heeft iedereen het over zekerheid van bestaan. In: NRC, 9 september 2023.

Jacobs, K., M. Meijers en Y. van Drunen (2021). Draagvlak voor klimaatmaatregelen. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal kiezersonderzoek 2021* (p. 105-112). SKON.

Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

NOS (2021). *Informateur Tjeenk Willink: geen dichtgetimmerd regeerakkoord, debat stimuleren*. Geraadpleegd 12 oktober 2023 via nos.nl/artikel/2375809-informateur-tjeenk-willink-geen-dichtgetimmerd-regeerakkoord-debat-stimuleren/.

Raad van State (2023). *Jaarverslag 2022 - beschouwing*. Geraadpleegd 5 oktober 2023 via www.raadvanstate.nl/jaarverslag2022/beschouwing/inleiding-slagkracht-en-vertrouwen/.

Rijksoverheid (2023). *Troonrede 2023*. Geraadpleegd 4 oktober 2023 via www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2023/09/19/troonrede-2023/.

Ridder, J. den en P. Dekker (2023). Lokale betrokkenheid en participatie(bereidheid). In: H. Vollaard en G. Jansen (red.), *Democratie in de gemeente. Lokaal kiezersonderzoek 2022*. Geraadpleegd 5 oktober 2023 via www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/rapporten/2023/03/20/democratie-in-de-gemeente/.

Scholte, I. (2022). Het historisch laag consumentenvertrouwen verklaard. Geraadpleegd 2 oktober 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/de-nederlandse-economie/2022/het-historisch-laag-consumentenvertrouwen-verklaard/.

Studiegroep Begrotingsruimte (2023). *Bijsturen met het oog op de toekomst*. Geraadpleegd 12 oktober 2023 via www.rijksfinancien.nl/sites/default/files/2023-09/Rapport-17e-Studiegroep-Begrotingsruimte.pdf/.

Wagemans, F. en S. Peters (2023). *Roep om een overheid die verantwoordelijkheid neemt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bijlage A

Tabel A.1 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, voorjaar 2023
(in procenten)^{a, b}

	voorjaar 2023
gezondheids- en ouderenzorg	20
manier van samenleven, normen en waarden	19
inkomen, welvaart, economie en industrie	19
wonen en fysieke leefomgeving	14
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	14
vrijheden	13
politiek en bestuur	12
verzorgingsstaat	12
klimaat en milieu	8
criminaliteit en veiligheid	8
werk	7
immigratie en integratie	4
internationaal	4
typisch Nederlanders	4
overig	3

- a 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer sterke punten noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in het voorjaar van 2023. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%.
- b In het voorjaar van 2023 noemt 69% van de respondenten één of meer positieve punten. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 2,6 positieve punten.

Bron: NIB maart-juni 2023

Tabel A.2 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, voorjaar 2023 (percentage dat het probleem spontaan noemt)^{a, b}

categorie (grijs) en subcategorie (wit)	Percentage genoemd
politiek en bestuur	36
regels, regeldruk	4
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	33
democratie en bestuurlijke inrichting	0
protest, demonstraties	1
inkomen, welvaart, economie en industrie	34
inkomen, armoede, inkomensverschillen	26
economie	2
belasting en bezuinigingen	4
industrie, ondernemingen en landbouw	4
overig	2
immigratie en integratie	31
immigratie en integratie	28
racisme en etnische discriminatie	3
klimaat en milieu	28
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	17
milieu en natuur	5
energie	9
overig	1
manier van samenleven, normen en waarden	28
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	6
gebrek aan samen/saamhorigheid	8
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	8
egoïsme en ik-cultuur	3
mentaliteit en normen en waarden	9
overig	1
wonen en fysieke leefomgeving	28
wonen en woningmarkt	6
verkeer en vervoer + overig	23
gezondheids- en ouderenzorg	16
zorg niet -corona	14
corona	2
criminaliteit en veiligheid	11
criminaliteit en veiligheid	9
(strenger) straffen	3
overig	0
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	7
verzorgingsstaat	5
internationaal	4
EU	2
ontwikkelingssamenwerking en defensie	0
overig (internationaal)	2
werk	3
typisch Nederlands	1
vrijheden	1
overig	6

- a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan, vooral voor de veelgenoemde zorgen, de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen mogen noemen, die bovendien tot dezelfde hoofdcategorie kunnen behoren, kan het voorkomen dat het totaal van de percentages in de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie.
- b In het voorjaar 2023 noemt 87% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,3 problemen.

Bron: NIB maart-juni 2023

Tabel A.3 Meest genoemde zorgen naar achtergronden, bevolking van 18+, voorjaar 2023
(in procenten)^{a, b, c}

	politiek en bestuur	inkomen en prijzen	immigratie en integratie	klimaat en stikstof	samenleven	wonen en leefomgeving	zorg	veiligheid	onderwijs	noemt één of meer problemen
allen	36	34	31	28	28	28	16	11	7	87
geslacht										
man	40	31	30	31	28	25	11	10	6	87
vrouw	33	37	32	26	28	31	21	13	8	87
leeftijd										
18-34 jaar	30	38	22	23	30	32	15	7	11	85
35-54 jaar	36	36	25	26	29	27	16	9	6	85
≥ 55 jaar	41	31	41	34	26	26	16	16	5	89
opleiding										
basisonderwijs, vmbo	31	32	37	22	19	21	14	13	5	80
havo/vwo, mbo	35	36	29	25	26	30	15	11	6	89
hbo/wo	43	36	28	37	37	31	17	11	9	92
stemintentie										
VVD	35	26	35	27	36	30	13	16	9	89
D66 ^c	36	41	28	43	46	39	23	9	14	92
CDA/CU ^c	31	37	34	35	40	16	12	10	8	90
GroenLinks-PvdA	37	34	26	33	40	34	18	12	13	94
PvdD/SP ^c	41	46	21	44	36	27	19	15	3	91
PVV/FvD/JA21	48	33	56	28	15	23	15	18	1	94
BBB	46	38	39	35	16	34	18	12	6	88
niet-stemmers	30	30	33	10	17	20	13	14	2	83

a Weergegeven is het aandeel dat één of meer zorgen noemt in de betreffende hoofdcategorie.

b Vetgedrukte percentages wijken statistisch significant ($p < 0,01$) af van de andere groep(en) binnen de genoemde hoofdcategorie.

c Percentages voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (<100).

Bron: NIB maart-juni 2023

Tabel A.4 Prioriteiten voor een nieuw kabinet naar achtergronden, bevolking van 18+, voorjaar 2023
(in nettosteun)^a

	geslacht		leeftijd			opleiding			
	man	vrouw	18-34	35-54	≥ 55	basis- onderwijs, vmbo	havo/vwo, mbo	hbo/wo	
aanpakken van het tekort aan woningen	76	71	82	74	70	82	74	80	74
verbeteren van de (gezondheids)zorg	75	69	81	73	73	77	76	76	73
bestrijden van armoede in Nederland	69	66	73	67	60	77	75	71	62
verbeteren van het onderwijs	69	66	71	66	69	70	62	68	75
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	63	62	65	57	60	69	72	66	53
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	46	49	43	38	41	54	54	41	46
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	44	41	47	39	37	52	50	40	45
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	35	33	38	20	33	46	47	36	25
stimuleren onderzoek en technologie.	31	40	23	39	24	31	23	31	38
vergroten van de werkgelegenheid.	27	25	28	28	22	29	43	29	11
aanpakken van milieuproblemen en klimaatverandering	20	7	33	22	18	21	9	7	46
verbeteren van het dierenwelzijn	9	1	17	12	11	7	16	6	8
verminderen van de staatsschuld	1	9	-5	1	5	-1	-2	3	2
verbeteren van de integratie van minderheden	-5	-14	3	-4	-6	-6	-12	-12	9
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-10	-6	-14	-16	-12	-5	-15	-12	-3
verbeteren van de asielopvang	-12	-24	0	-14	-22	-5	-23	-25	13
stimuleren van kunst en cultuur	-23	-28	-18	-29	-29	-14	-25	-28	-14
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-27	-31	-23	-34	-33	-20	-36	-36	-9
gemiddelde	27	24	30	24	23	31	27	25	31

a Vraagstelling: 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?' De verschillende doeleinden zijn in willekeurige volgorde gepresenteerd. De nettosteun is % mensen dat (veel) meer geld voor doeleinde wil - % mensen dat (veel minder) geld wil toekennen aan doelende.

Bron: LISS augustus 2023

Tabel A.5 Prioriteiten voor een nieuw kabinet naar stemintentie, bevolking van 18+, voorjaar 2023
(in nettosteun)^{a, b, c}

	allen	VVD	D66 ^c	CDA/CU ^c	GroenLinks -PvdA	PvdD/SP ^c	PVV/ FVD/ JA21 ^c	BBB ^c	niet-stemmers ^c
aanpakken van het tekort aan woningen	76	81	79	79	77	80	74	69	58
verbeteren van de (gezondheids)zorg	75	81	62	63	72	81	73	94	71
bestrijden van armoede in Nederland	69	52	59	81	85	82	71	76	56
verbeteren van het onderwijs	69	67	84	73	74	70	59	72	53
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	63	76	40	62	47	60	70	87	50
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	46	55	37	52	56	38	49	61	31
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	44	52	53	41	41	46	37	47	37
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	35	47	16	37	17	28	43	56	25
stimuleren onderzoek en technologie.	31	57	58	32	28	37	38	17	9
vergroten van de werkgelegenheid.	27	35	20	21	15	22	42	40	42
aanpakken van milieuproblemen en klimaatverandering	20	-2	80	50	75	54	-55	-47	15
verbeteren van het dierenwelzijn	9	-9	17	-17	21	48	9	0	25
verminderen van de staatsschuld	1	25	-5	-8	-7	-2	-2	-7	5
verbeteren van de integratie van minderheden	-5	-8	22	19	23	15	-72	-44	-1
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-10	5	15	-6	-3	-22	0	-24	-22
verbeteren van de asielopvang	-12	-39	41	14	47	15	-82	-65	-16
stimuleren van kunst en cultuur	-23	-43	-11	-46	4	7	-34	-50	-13
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-	-53	2	-12	22	4	-74	-61	-22
gemiddelde	27	27	37	30	39	37	16	18	22

a Vetgedrukte cijfers geven aan dat de groep significant verschilt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

b De nettosteun is % mensen dat (veel) meer geld voor doeleinde wil - % mensen dat (veel minder) geld wil toekennen aan doeleinde. Mensen die 'weet niet' en 'zoals nu' antwoorden zijn hier samengenomen.

c Percentage voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).

Bron: LISS augustus 2023

Tabel A.6 Prioriteiten (top 5 bovenaan en onderaan) naar stemintentie, bevolking van 18+,
voorjaar 2023

bovenaan prioriteitenlijst				
	VVD	D66	CDA/CU	GroenLinks-PvdA
1	woningtekort	onderwijs	armoedebestrijding	armoedebestrijding
2	zorg	milieu en klimaat	woningtekort	woningtekort
3	veiligheid op straat	woningtekort	onderwijs	milieu en klimaat
4	onderwijs	zorg	zorg	onderwijs
5	onderzoek en technologie	armoedebestrijding	veiligheid op straat	zorg
	PvdD/SP	PVV/FvD/JA21	BBB	niet-stemmers
1	armoedebestrijding	woningtekort	zorg	zorg
2	zorg	Zorg	veiligheid op straat	woningtekort
3	woningtekort	armoedebestrijding	armoedebestrijding	armoedebestrijding
4	onderwijs	veiligheid op straat	onderwijs	onderwijs
5	veiligheid op straat	onderwijs	woningtekort	veiligheid op straat
onderaan prioriteitenlijst				
	VVD	D66	CDA/CU	GroenLinks-PvdA
1	ontwikkelingshulp	kunst en cultuur	kunst en cultuur	staatsschuld
2	kunst en cultuur	staatsschuld	dierenwelzijn	militaire missies
3	verbeteren van asielopvang	ontwikkelingshulp	ontwikkelingshulp	kunst en cultuur
4	dierenwelzijn	militaire missies	staatsschuld	werkgelegenheid
5	verbeteren van integratie	terrorismebestrijding	militaire missies	terrorismebestrijding
	PvdD/SP	PVV/FvD/JA21	BBB	niet-stemmers
1	militaire missies	asielopvang	asielopvang	ontwikkelingshulp
2	staatsschuld	ontwikkelingshulp	ontwikkelingshulp	militaire missies
3	ontwikkelingshulp	verbeteren van integratie	kunst en cultuur	asielopvang
4	kunst en cultuur	milieu en klimaat	milieu en klimaat	kunst en cultuur
5	verbeteren van integratie	kunst en cultuur	verbeteren van integratie	verbeteren van integratie

Bron: LISS augustus 2023

Tabel A.7 Standpunten op verschillende dilemma's naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, augustus 2023 (in procenten).^{a, b, c, d, e, f, g}

	langetermijnvisie (1) vs. pragmatisch inspelen (10) ^b		regeerakkoord vastleggen (1) vs. zelf afweging maken (10) ^c		respectvol (1) vs. persoonlijke aanval (10) ^d		transparantie (1) vs. gesloten deuren (10) ^e	
	(≤ 4)	(≥ 7)	(≤ 4)	(≥ 7)	(≤ 4)	(≥ 7)	(≤ 4)	(≥ 7)
allen	44	30	28	38	77	10	68	12
geslacht								
man	50	30	29	43	75	12	67	12
vrouw	38	30	26	32	80	8	69	13
leeftijd								
18-34	42	27	29	32	73	12	71	9
35-54	47	23	28	34	75	8	63	12
≥ 55	43	36	27	43	82	10	70	14
opleiding								
basisonderwijs, vmbo	22	44	33	29	71	14	63	11
havo/vwo, mbo	40	32	30	34	76	10	73	11
hbo/wo	65	17	22	49	84	6	65	14
stemintentie								
VVD	52	25	35	36	82	10	45	26
D66 ^f	73	12	19	38	92	1	64	20
CDA/CU ^f	40	34	21	44	77	5	63	20
GroenLinks-PvdA	66	14	23	42	90	3	78	6
PvdD/SP ^f	48	21	21	41	76	15	74	8
PVV/FvD/JA21 ^f	25	57	39	26	51	23	79	10
BBB ^f	27	41	37	36	67	18	71	10
niet-stemmers ^f	20	48	23	32	57	22	60	19
politiek vertrouwen^g								
laag (score 1-4)	34	38	33	34	72	13	81	9
midden (score 5-6)	46	24	24	36	80	7	61	12
hoog (score 7-10)	58	23	25	46	83	9	58	18

- a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding, stemintentie en politiek vertrouwen).
- b Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat een kabinet vooral een langetermijnvisie moet hebben op waar Nederland naar toe gaat (bij cijfer 1). Anderen vinden dat een kabinet vooral pragmatisch moet kunnen inspelen op de problemen van het moment (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De categorie 'ik weet het niet' is hier niet meegenomen. Hierdoor wijken percentages af van opgetelde percentages in figuur 3.1.
- c Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat in een regeerakkoord alle afspraken tussen de regeringspartijen op alle thema's al volledig moeten vastliggen om een stabiele coalitie te vormen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat er binnen een regeerakkoord ruimte moet zijn voor regeringspartijen om op bepaalde thema's een eigen afweging te maken (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De categorie 'ik weet het niet' is hier niet meegenomen. Hierdoor wijken percentages af van opgetelde percentages in figuur 3.1.
- d Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat politici altijd respectvol met elkaar moeten omgaan ondanks politieke verschillen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat het soms nodig is voor politici om elkaar persoonlijk aan te vallen om hun doel te bereiken (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De categorie 'ik weet het niet' is hier niet meegenomen. Hierdoor wijken percentages af van opgetelde percentages in figuur 3.1.
- e Vraagstelling: 'Sommige mensen vinden dat politieke besluiten altijd open en transparant moeten worden genomen (bij cijfer 1). Anderen vinden dat om tot goede besluiten te komen het soms nodig is om deze achter gesloten deuren te nemen (bij cijfer 10). Waar zou u uzelf plaatsen?' De categorie 'ik weet het niet' is hier niet meegenomen. Hierdoor wijken percentages af van opgetelde percentages in figuur 3.1.
- f Percentages voor deze groep zijn op een beperkt aantal waarnemingen gebaseerd (< 100).
- g Vraagstelling: 'Kunt u op een schaal van 1 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u in de regering heeft? Een 1 betekent "helemaal geen vertrouwen" en een 10 "alle vertrouwen".' De antwoorden 1 t/m 4 zijn samengenomen als 'laag', 5 en 6 als 'midden' en 7 t/m 10 als hoog. De categorie "ik weet het niet" is hier niet meegenomen.

Bron: LISS augustus 2023

Verantwoording

Gebruikte databronnen

In deze extra COB-publicatie maken we gebruik van drie databronnen. We gebruiken gesloten en open vragen uit de meest actuele meting van de SCP-enquête Nederland in Beeld (NIB) om een beeld te schetsen van de stemming in Nederland en te achterhalen waarover zij zich zorgen maken. Deze gegevens zijn verzameld in de periode maart-juni 2023. Dat is dus voor de val van het kabinet-Rutte IV op 7 juli 2023. In een enquête in het LISS-panel uitgevoerd ná de val van het kabinet in augustus 2023 kijken we met gesloten en open vragen naar de verwachtingen en prioriteiten van burgers voor een nieuw kabinet. Zowel in de NIB- als in de LISS-enquête vragen we mensen op welke partij ze zouden stemmen als er Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn. Omdat de partij van Pieter Omtzigt (Nieuw Sociaal Contract) pas op 19 augustus werd opgericht, hebben we die partij niet kunnen opnemen als mogelijk antwoord en blijft de voorkeur van potentiële NSC-stemmers in deze publicatie dus buiten beschouwing. Naast deze enquêtes zijn er in september 2023 vier focusgroepen gehouden (twee in Rotterdam en twee in Venlo) om met mensen te praten over welke kant ze het op vinden gaan in Nederland. De passages in die gesprekken over politiek en een nieuw kabinet zijn gebruikt voor deze publicatie.

Enquêteonderzoek

Het NIB-enquêteonderzoek is uitgevoerd van maart-juni 2023 door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In deze periode deden 1815 mensen mee (1206 online, 607 in persoon en 2 telefonisch). Het voorlopige responspercentage van deze deelmeting is 50,3%. De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. In totaal hebben 1339 respondenten van 18 jaar en ouder tussen 7 en 28 augustus 2023 de online LISS-enquête ingevuld, 1330 respondenten vulden de vragenlijst volledig in. Er waren zes open vragen; deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Er waren 28 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4.

Weergave percentages

In deze rapportage noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek onder 1815 (NIB) en 1339 (LISS) Nederlanders, en dus onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2023

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

